

BODÓ BARNA

DEMOKRÁCIA ÉS CIVIL TÁRSADALOM – KISEBBSÉGI LÉTHELYZETBEN

A kisebbségi civil szerepe [...] a nemzetben való megmaradás szolgálata, s ez fontosabb számadatoknál megelvonrt eszmei tartalmaknál.

8

Mi van a demokráciával?

■ Minap még azt hittük: tudjuk, merre haladunk a demokrácia nem mindig egyenes útján. Ma tele vagyunk bizonytalansággal. Kérdések sorára nincs válasz.

Úgy tűnik, a változások egyik kiváltója a 2008-as világválság, minekutána Francis Fukuyama már nem a történelem végéről, hanem a történelem jövőjéről készít elemzést (Fukuyama 2012). Mi történik körülöttünk, a nyugati-európai típusú konszolidált demokrácia miért és hogyan került válságba, miért kérdőjeleződnek meg öröknek hitt igazságok, miért erodálódnak rendszerek? Mert szociológiai tény, hanyatlik a politikai pártokba, a demokrácia intézményeibe vetett bizalom, egyre több jel mutatja a demokráciának, mint a jogi szabályozások, procedúrák és intézmények sajátos együttesének válságát (Miszlivetz 2012). Miközben a civil társadalomban beindult változásokat az alapvető folyamatok, a demokrácia értékeinek és rendjének (át)alakulására vetíti vissza, Miszlivetz megállapítja, hogy „[a]z intézményi struktúrák és viselkedési mintázatok egész rendszere fog várhatóan eltűnni, vagy a felismerhetetlenségig átalakulni a globális transzformáció folyamatai során, miközben új formák, új struktúrák, új regulációs folyamatok indulnak el” (Miszlivetz 2012. 64.). A demokrácia válságának gyökereit a piacok, kormányok, társadalmak és a közvetítő média egyre inkább egyensúly nélküli és egyenlőtlen viszonyában látja.

Általános az egyensúlyhiány, megváltozik a globális és a lokális viszonya, te-
le a világ kétértelműségekkal és ellentmondásokkal. Reich tíz éve megfogalma-
zott feladatlistája ma is érvényes, miszerint fogalompárokat kell(ene) újraértel-
mezni: globális és lokális, területi és nem területi, kirekesztés és befogadás,
nemzeti és nemzetek feletti – ezek egyre szövevényesebben fonják át az egyé-
nek, a társadalmak és politikai közösségek mindennapjait (Reich 2008). Elemzés
tárgyává kell tenni a demokrácia mint eszme és a demokrácia mint formális in-
tézsmények és jogi procedúrák összessége közötti ellentmondásokat és kétértel-
műségeket.

Fokozódnak a demokrácia mindennapi gyakorlatával, elsősorban a politikusok-
kal, a politikai pártokkal és a kormányokkal kapcsolatos elvárások és következés-
képpen csalódások. A növekvő elvárások kapcsán két nagyobb mozgatóerőt jelöl
meg Miszlivetz: a szabadság és szabad döntés aspirációinak erősödését, valamint
az élethelehetőségek javításának, a jó élet megteremtésének a követelményét. Bár az
ismeretlen felé tartó nagy átalakulás évtizedekkel korábban elkezdődött, ezt soká-
ig elfedték az ideológiák, mítoszok és propagandagépezetek politikai leplei, min-
denekelelt az, hogy a tömegek hittek a demokrácia két aspektusának szétválasztá-
sának lehetőségében. Erősödő vélemény, hogy nem lehet elválasztani a fokozódó
társadalmi és értékproblémákat a mélyülő gazdasági és pénzügyi válságtól, ezt
a napi szinten ismétlődő és meglepő intenzitással folyó utcai zavargások, tünteté-
sek, nemegyszer erőszakba torkolló spontán elégedetlenségi megnyilvánulások je-
lesül bizonyítják.

Ebben a kontextusban kérdésessé válik a demokrácia meghatározása, a foga-
lom relativizálódik. Miközben azt állítja, hogy a demokrácia nem csak egyféle és
nem csak liberális lehet, Larry Diamond értelmezésében a liberális demokrácia
a minimális intézményi meghatározottságon túl az állampolgári szabadságjogok
széles körű tiszteletben tartását is biztosítja, azaz a többségi elven történő álla-
mi döntések körét szűken értelmezi, és tág teret enged az egyéni értékek kifeje-
zésének (Diamond 1999). A demokrácia ezen táguló, képlékeny, politikai tartal-
ommal és értékkel telített definíciója oda vezetett, hogy a demokrácia értelme-
zése egyre inkább az adott politikai kontextustól és kulturális közegtől függ,
mintsem objektív tudományos ismervektől. Ezért Diamond cinikus megjegyzé-
se, hogy a demokráciát tíz politológus tizenegyféleképpen értelmezi.

A valóságosan létező demokráciák száma az elmúlt fél évszázadban jelentős
mértékben megnőtt, okai: az értékváltozások és a posztmodern szabadság- és vá-
lasztási törekvések megerősödése, továbbá a valóságban létező gyenge és gyak-
ran csupán elvont kritériumok és a könnyen változtatható szabályrendszer. Két
új tendencia mutatkozik: ezek egyike a kormányzati cinizmus, a másik az önké-
nyes meghatározások, az alulról építkező, önszerveződésre és önmobilizálásra
épülő és világszerte terjedő civil társadalmi kezdeményezések irányába mutat.

A törekvések/elvárások és a valóság közötti növekvő szakadék viszonylag új
jelenségekkel is magyarázható. Politikusok gyakran panaszkodnak arra helyi és
nemzetállami szinten egyaránt, hogy bár elméletileg elszámolással tartoznak vá-
lasztóiknak a döntéseikről, a gyakorlatban sokszor távoli gyámkodó intézmények
utasításait kell követniük, és nem dönthetnek szabadon, azaz nincs választásuk
alapvető fontosságú kérdésekben. Egy ilyen helyzet következményei komolyak
és messzire hatóak, mivel a gyámkodás kiüresíti a nemzeti szuverenitást, és
delegitimálja a demokráciát nemzeti szinten; erősíti az egyre általánosabb véle-
kedést, hogy „senki nem tehető felelőssé” nagy és döntő fontosságú kérdések-

ben; következésképpen hozzájárul a demokratikus intézményekbe és politikusokba vetett bizalom további csökkenéséhez.

A demokráciák kiürülésének és a nemzetállamok meggyengülésének európai folyamataival gyakran összekapcsolják a sokszintű kormányzás kérdését Az Európai Unión belül tagállamokként működő nemzetállamok egy általuk választott szupranacionális entitás részeiként szabadon delegálják döntéshozataluk, azaz szuverenitásuk egy részét nemzetek feletti szintre. Ezzel demokratikus legitimitásuk csökken nemzetállami szinten, miközben az új szupranacionális entitás nem képes megszerezni a demokratikus legitimitást. Ezért állítják sokan, hogy a transznacionális döntéshozatal gyengíti a nemzetállami szintű demokratikus intézményeket, ugyanakkor nem vezet automatikusan transznacionális/európai szintű demokratizálódáshoz. Ebben a környezetben a nemzetállamok képtelenek garantálni saját alapelveiknek, a jognak és a demokráciának a megvalósulását, hiszen „mindazoknak, akiket egy közösségi döntés érint, részt kell tudni venniük a döntéshez vezető demokratikus folyamatban” (Tinnevelt–De Schutter 2009, idézi Mislivetz 2012. 79.).

Gondoljuk tovább: ez az elvárás további kérdéseket vet fel a demokratikus folyamatok globális és transznacionális résztvevőivel kapcsolatban. Demokrácia nincs általában, mindig egy bizonyos közösségre vonatkozik. Ki mondja meg, hogy ki is az a „mi”? Ki kell-e mindenképpen jelölni a „mi” és az „ők” közötti határt? Ki képes meghatározni, hogy kik az „érintettek”? Milyen identitás lehet az alapja a globális/transznacionális demokráciának? Szükséges-e, hogy bármely demokráciához egységes identitás tartozzék, más szóval: igaz-e, hogy a saját identitás elengedhetetlen feltétele a demokratikus önrendelkezésnek? Ezekre a kérdésekre kellene világos válaszokat találni. A válaszkeresés során számba kell venni a demokrácia értelmével, lehetőségeivel, formáival kapcsolatos alapvető kérdéseket.

Európán túli tágabb vonatkozásban, a globális átalakulás szintjén, növekvő kiszámíthatatlansággal, felfordulásokkal és összeomlásokkal kell számolni – eleendő az arab tavasz 2011-et követő eseményeire utalni. A mai korszak a bizonyosságok vége, a bizonytalanság új korszaka. Mislivetz, némi nosztalgiával, 1989-re utal, amikor az új mozgalmak, demokratikus ellenzéki körök, hálózatok, a Kelet–Nyugat párbeszéd interakciójából új víziók és fogalmak születtek. A civil társadalomnak akkor megjelent új nyelvezete egyszerre jelentette a legalitásnak, a törvény uralmának a tiszteletben tartását, az önkorlátozást és a radikális egyet nem értéshez, a társadalmi önkifejeződéshez, a demokrácia új formáihoz, megújításához való jogot. És az új nyelvezet egy új paradigmának, a kultúrával, azaz kulturális sokféleséggel párosuló civil társadalom paradigmájának volt a kifejeződése. A demokrácia civil társadalom általi demokratizálásának aspektusa 1989 egyik legfontosabb hozadéka.

Civil társadalom és a demokrácia esélye

■ Mislivetz nem állítja, de felvetése kontextuálisan utal arra, hogy a bajba jutott demokrácia esélye a civil társadalom lehetne. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést.

Napjainkban (is) önmegújító demokráciára volna szükség. Kérdés, hogy a ma érvényes civil társadalom fogalom megnyitja-e az utat a demokratikus tér kitágítása és újrértelmezése felé, illetve nyitva is tartja-e azt. Ez akkor valósulhat meg, ha a civil társadalom a közélet arénájaként jelenik meg, ahol a különféle

szereplők, gondolatok, értékek, aspirációk és érdekek szabadon ütköznek és összebékülnek, befolyásolják, keresztezik, gyengítik, kioltják vagy éppen erősítik egymást. Ekként egyfajta kreatív káosz, a fennálló és átmeneti rend újrateremtésének vagy újrafogalmazásának konszenzusos melegágya.

Mit jelent és miként értelmezendő a civil társadalom mint a közjó megkerülhetetlen alkotórésze? Miszlivetz idézi a berlini Wissenschaftszentrum *CiSoNet* (Civil Society Network) című, 2005-ös projektjét, ebben összegzik a fogalom különböző aspektusait, miszerint „a civil társadalom fogalma: a) magában foglalja az egyesületek, kezdeményezések, mozgalmak és hálózatok közösségét egy olyan társadalmi térben, amely kapcsolatban áll mind a kormányzattal, mind az üzleti világgal és a magánszférával, de mégis különbözik tőlük, b) azon társadalmi tevékenységek körére utal, amelyek a nyilvánosság szférájában folynak, és az erőszakmentesség, a diskurzus, az önszerveződés, a civilitás, a sokféleség elfogadása jellemzi őket, valamint c) „egy univerzalisztikus igényekkel rendelkező projekt, amely folyamatos változásokon megy keresztül miközben határokat átlépve terjeszkedik” (CiSoNet 2005, idézi Miszlivetz 2012. 75.). Michael Edwards (2010) általánosít és egyszerűsít, még világosabban különbözteti meg a civil társadalom három aspektusát. E szerint a civil társadalom a) jó társadalom, azaz egyfajta elérendő cél, utópia; b) az állandó önszerveződés terepe, azaz egyesületi élet; nem utolsósorban pedig c) a közsféra (idézi Miszlivetz 2012. 75.). Mindkét értelmezés múltorientált, az utóbbi vitatható is. Miként lehet elérendő cél egy világosan nem értelmezhető állapot? Miért éppen a(z utópikus) civil társadalom a jó társadalom?

Ezek az értelmezések a civil társadalom elméletének klasszikusait, J. Keane-t és M. Walzert idézik, akik álláspontját ma sokan vitatják. Visszaulva 1989 előtti időkre, a kommunista rendszerekben valódi civil társadalom nem létezhetett, az állami szabályozás és a bürokrácia szorítása mindent megfojtott. Ebben a közegben a civil társadalom e szabályozási mód antitéziseként jelent meg, egy meghatározott politikai stratégia megfogalmazásának eszközévé vált: ez a stratégia elutasította a kelet-európai rendszerek bürokratikus kommunizmusát, ezzel egyidejűleg azonban számba vette azokat a nehézségeket is, amelyek a Nyugatot egyre inkább eluraló gazdasági liberalizmus hegemoniájából adódtak. Egyszerűen John Keane, Michael Walzer, valamint a hasonló álláspontot képviselő elméleti szakemberek a civil társadalmat olyan radikális politika megtestesülésének tekintették, amely mindenféle kapcsolatot megszakított a hitelüket vesztett kommunista rendszerekkel (Little 2002).

Napjaink civil társadalmáról egészen más értelmezésekkel találkozunk. Szimpatikus álláspont a Tomka Miklósé, aki szerint a civil társadalom kifejezés valójában semmi mást nem jelent, mint az olyan alulról építkező társadalmat, amelyben a különböző csoportok megtalálják önkifejeződési módjukat és az egyéb csoportokkal való együttélés mikéntjét (Tomka 1998). A. Gergely András kétszintű fogalomról ír, értelmezésében „a civil társadalom fogalmában tehát találkozunk a »nagytársadalom«, a makrogazdaság egy történeti típusa, az erre épülő társadalmi rétegződés és etika, egzisztencia és létfilozófia [...], valamint a helyi érdek, a lokális értékter, a horizontális tagoltság és kapcsolatrend újkori tapasztalata egyaránt” (A. Gergely 2017). A. Gergely figyelmeztet, hogy eltérő fogalmi képpel operál a gazdaságtörténet, mással a politikai-igazgatási logika, megint mással az érdekképviseleti, ismét újjal a polgári engedetlenségi, eltérővel a néprajzi-kistáji és így tovább. A szemléleti sokrétűség alapvető jellegzetesség,

korunkban egymásra épülő, egymást át- meg átszövő, egyre gazdagodó fogalmi térbe kerül a civil társadalom fogalma. Szakanyagokban visszatérő álláspont, hogy demokratikus körülmények között a gazdasági szféra, a politika (hatalom) és a civil társadalom jól elkülöníthetőek egymástól. A civil társadalom világát jellemzi, hogy a polgárok sajátos formális és informális csatornák révén autonóm célokat követve, önmagukat közösséggé szervezve, öntevékenyen szolgálják a saját és a közösségük érdekeit.

Adrian Little azt vallja, hogy a civil társadalom nem annyira a szabad társulás és a konszenzus terepe, mint inkább a versengés és a nézetkülönbségek színtere, ezért nem értelmezhető a közösségi harmónia és a teljes egyetértés szférájaként. Számolni kell állami és piaci befolyással is (Little 2002). Szerinte problematikus a feltételezés, hogy a társadalomnak létezhet olyan szektora, amelyet hermetikusan el lehet szigetelni az állami befolyástól, és nincs arra példa, hogy ez az elképzelt állapot megvalósítható lenne. El kell fogadni, hogy a civil szervezetek működését meghatározza az állammal kialakított kapcsolatuk, mely minden esetben összetett, többértű és bonyolult. A lényeg: az állam határozza meg a civil szervezetek működésének jogi, gazdasági kereteit, és ellenőrzi ezek betartását, továbbá szabályozással és támogatáspolitikával befolyásolja a civil szervezetek tevékenységének orientációját (Benedek–Scsaurszki 2008. 5.). Little megfogalmazásában a döntéshozás minden egyes esetben rányomja bélyegét a civil társadalom formájára és jellemzőire. Röviden, az állam döntő fontosságú cselekvő a jelenkori társadalmakban, és várhatóan az interakciók színterét alkotó gazdasági feltételeket az állam valamiképpen mindig szabályozni fogja. Ebből következően a civil társadalom nem jelenti a viszonyok szilárd, egyértelmű paramétereiken nyugvó rendszerét, ellenkezőleg, formáját és határait tekintve is állandóan változó, újraértelmezendő struktúra. A civil társadalom újraértelmezésére vonatkozó vitában nagy valószínűséggel az állami intézményeket kell továbbra is kulcsszereplőknek tekinteni.

Keane és Walzer szerint a civil erények, jelesül a bizalom, jótékony hatással vannak a társadalmi-gazdasági megelégedettségre. Úgy gondolják, hogy a civil társadalom semleges terep, melyen mind a piacorientált, mind az állami szervezetek versenghetnek és együttműködhetnek, megszabadulván a bürokrácia és a túlzott szabályozás béklyóitól. Fukuyama azt vallja, hogy ha képesek lennénk tanulni a gazdag civil hagyományokkal rendelkező társadalmaktól, akkor nemcsak a civil társadalom virágozna fel, hanem a kapitalista gazdaságok is, vagyis a civil társadalom alkotja azt a központi kulturális alapelemet, amely lehetővé teszi a sikeres gazdaságok virágzását (Fukuyama 1996). Szerinte a civil társadalom feltámasztása képes lenne biztosítani a kapitalista gazdaságok zökkenőmentes működéséhez szükséges bizalmat és társadalmi tőkét.

Ezt az álláspontot sokan nem osztják, bírálják. A civil társadalom nem merev, kőbe vésett rendszer, feltételei a politikai döntéshozatal folyamatában alakulnak, és kulturális meghatározottságuk mindenképpen alatta marad a Fukuyama által vizionált szintnek. A civil társadalom nem tekinthető semlegesnek vagy apolitikusnak, mivel valójában ez az a színhely („a közélet arénája”), ahol az állam és a piac ellentétes szemléletét egymáshoz közelítjük. Vannak szerzők, akik már a 2000-es évek elején a civil kezdeményezések szerepének gyengüléséről beszéltek, mivel egyre nagyobb a szakadék a társadalmi elvárás és a tényleges működési feltételek között (Carson 2002). Putman szerint az ezredfordulón csökkent az amerikaiak civil szerveződési vágya, kevesebb a másokat segítő kez-

deményezés, csökken a közösségi ügyekben való részvétel (Putman 2000). Fukuyama válasza erre: egymásnak ellentmondó tendenciák érvényesülnek, a csökkenő tendencia nem általános (Fukuyama 2000).

A civil társadalommal foglalkozó elméleti szakemberek sokféle koncepciót dolgoztak ki a piac szerepét illetően, valamint arról, hogy a civil társadalom támogatása milyen hatást vált ki. Az egyik véletlen a már többször említett Francis Fukuyama képviseli, aki szerint különböző testületekre van szükségünk, például az egyházakra és a jótékonyági intézményekre, melyek az embereket beágyazzák a civil társadalomba, és a kialakuló viszonyrendszereket később ki lehet terjeszteni a gazdasági szférára. Vagyis a civil társadalmi tevékenység nem önmagában értékelendő, azon túl, hogy önmagukban véve milyen egészségesek, meghatározó az is, hogy miként segítik elő a gazdasági folyamatokat. Fukuyama a piac és a civil társadalom viszonyát szimbiózisként írja le, értelmezése nem túl eredeti kísérlet a liberális politikai gazdaságtan életben tartására (Fukuyama 1996).

A bizalom, a társadalmi tőke vonatkozásában tisztázni kell, hogy egészen más, mint a pénztőke vagy az emberi tőke. Nem az egyén tulajdona, hanem közösség birtokolja, őt jellemzi. Kákai László szerint a társadalmi tőke csak akkor „megszerezhető”, ha az egyének átveszik egy közösség morális normáit (Kákai 2010). Putman sokat idézett könyvében (*Making Democracy Work*, 1993) ír arról, hogy a társadalmi bizalom forrása a hatékony és széles körben beágyazódott civil társadalom, azaz a civil társadalom súlya és sűrűsége. A társadalmi bizalom a közösségi aktivitás kontextusában bontakozik ki igazán. Putnam értelmezésében a társadalmi tőke, illetve az azt felépítő bizalom közjóság, kollektív ismérv. Kákai figyelmeztet Putman érvelésének gyenge pontjára, nevezetesen arra, hogy az egyén szintjén nehezen bizonyítható az önkéntes társulásokban való részvétel és a társadalmi bizalom magasabb fok közötti szoros korreláció. A társadalmi tőke kialakulását és fejlődését társadalmi bizalom és sűrű kapcsolatháló valóban képes elősegíteni, csakhogy napjainkban éppen a bizalmatlanság erősödik, az esélyegyenlőtlenség növekszik, a hagyományos közösségi szolidaritás pedig csökken, csökken tehát a közösségi aktivitás is. Ettől elvben érvényes Kákai állítása, hogy a diffúz elégedetlenség tudatos politikai törekvéssé, közéleti aktivizmussá válásában nagy szerepe van/lehet a civil társadalomnak (Kákai 2010).

A civil társadalom napjainkban tapasztalható fokozódó kisajátítása szorosan kapcsolódik a gazdasági globalizációhoz, az új piacok kialakítása kikényszeríti újabb és újabb területek bekebelezését, amelyek korábban nem voltak kitéve a piaci feltételeknek. A mai civil mozgalmak alapkonfliktusai a globalizáció szociális, ökológiai és demokratikus szempontból fellépő problémái. A globális civil társadalom fogalma a civil társadalmat helyezi globális keretbe, célja a hagyományos, nemzetállami keretekbe ágyazott társadalomtudomány perspektívájának meghaladása azzal, hogy „egy nemzeti, regionális vagy helyi társadalmak fölött és azokon túl látható társadalmi szféra, globális civil társadalom létezését” posztulálja. (Anheier–Glasius–Kaldor 2004. 18.). Jellegetes szereplőik, az NGO-k (nem kormányzati szervezetek) a civil társadalom és a demokratikus intézményrendszer ismert, fontos segítői, egyben az európai uniós intézmények és más nemzetközi szervezetek fő partnerei is. A nem kormányzati szervek magán-személyek vagy magánkollektívák által szabadon alkotott csoport, a társadalom érdekében fejtik ki alapvetően nem nyereségorientált, nonprofit tevékenységüket komoly közvélemény-formáló erővel rendelkeznek, sőt bizonyos NGO-k

nemzetközi befolyása jelentősebb, mint egyes államoké, politikai szervezeteké. Ideológiailag egyáltalán nem függetlenek. Befolyásuk és elismertségük onnan ered, hogy a vállaltan politikai szervezetekkel szemben helyzeti előnyben vannak, hiszen magukat civilnek, szakmainak és függetlennek pozícionálják.

A. Giddens szerint a civil társadalom értéke abban áll, hogy lehetőséget biztosít korunk társadalmainak arra, hogy a globalizáció mindent elnyelő, ellenőrizhetetlen kilengéseivel szemben egységesen lépjenek fel. A civil társadalom bekebelezésének kérdései, melyek a gazdasági globalizáció alapjául szolgáló szemléletből adódnak, nála nem kapnak túl nagy hangsúlyt. Ez az álláspont azt jelenti, hogy a civil társadalom semleges terep, melyen mind a piacorientált, mind az állami szervezetek versenghetnek és együttműködhetnek, megszabadulván a bürokrácia és a túlzott szabályozás béklyóitól (Giddens 1999, idézi Little 2002). Ez az értelmezés nem veszi figyelembe a gazdasági és politikai szereplőket mozgató specifikus és eltérő racionalitásokat, illetve a bennük megtestesülő hagyományos érdekeket.

Egyre többen beszélnek a civil társadalomról a nem fizetett munka társadalomban betöltött szerepe kapcsán. Ulrich Beck figyelmeztet arra, hogy fel kell ismerni a nem fizetett tevékenységek jelentőségét, és meg kell vizsgálni azokat a társadalmi és gazdaságpolitikai kezdeményezéseket, melyek ezeket legitimálhatják, és növelik a politikai gazdaságtan hagyományos értékeihez viszonyított társadalmi tekintélyüket (Beck 2000). A kibontakozó szociális-gazdasági folyamatok okán szokás beszélni a munkanélküliség kockázatairól, a fizetett munka társadalomban betöltött funkciójáról, az állampolgári létről. Ezzel kapcsolatosan merül fel a kérdés, hogy a civil szférára milyen hatással van/lehet a piac, a gazdaság racionalitása.

Összefoglalva, a civil társadalom következtetés útján konstituált tér. Diszkurzív konstrukció, gyakorta antagonisztikus aspektusokat kíván segíteni, mely aspektusok saját identitását is módosítják. A civil társadalom sokrétű, egyben identitásképző tér, a jelen problémáinak egyfajta regiszterét jelenti, és a társadalmi konfliktusok természetét fejezi ki. A radikális demokratikus elmélet szerint a civil társadalom nem koherens terület, nem az állami szabályozás hiányával határozhatjuk meg, hanem számos eltérő, egymással versengő szemléletmód együtteseként, amelyek nemcsak az államból erednek, hanem a piacból is. A civil társadalom tehát vitatott terület, nem egy lezárt szféra, amelynek konszenzussal kijelölt határai vannak.

Kisebbség – demokrácia – civil társadalom

■ A nemzeti kisebbség egy nemzetiesítő államban (Brubaker 2006) elkülönülő, külön etnikai azonosságtudattal rendelkező csoport/közösség. Kikerülhetetlen a többség–kisebbség dichotómia. A kisebbség csakis a többséghez való kapcsolatában értelmezhető, a két csoport egymás reciprokjaként nyer értelmet. A kisebbség elsődlegesen a nemzetállam strukturális, illetve politikai homogenizáló hatásaival szemben tételezi önmagát, közösségként ezzel a fő szemponttal kapcsolatosan szerveződik. Ez a belül lévő kívülállás bizonyos rendet hoz létre, alapja az ellenkezés, mivel a modern állam az élet minden területére behatol, a modern társadalom egyetemes értékrendje erőszakosan megváltoztatja a hagyományos (kisebbségi) identitást. Ezzel szemben jön létre a kisebbségek közösségvégya, a hagyományos nemzeti értékek iránti elköteleződése (Bodó 2016).

A kisebbségben élő etnikai közösségekről társadalom értelemben szoktak igen gyakran szólni, miközben a kisebbségi társadalom fogalomként alig tisztázott. Beszélhetünk-e társadalomról abban az esetben, amikor a „társadalom” meghatározó intézményei, bár a közösséget szolgálják, bizonyos értelemben „kapu-intézmények”, illetve reprezentálnak. A kapujelleg azt jelenti, hogy bár kisebbségi az iskola vagy a színház, de a többségi társadalom intézményi rendszerének is részét képezik, egyszerre kettős elvárásnak tesznek eleget. A reprezentálás pedig arra vonatkozik, hogy a kisebbségi értékek fel- és bemutatását szolgálják különböző kontextusokban.

Kisebbségi léthelyzetben sérül az egyes (politikai, gazdasági, civil) szférák elkülönülésének az elve. Ennek vannak sokatmondó, pontosabban a kisebbségi léthelyzetet tökéletesen illusztráló példái. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) az országban élő magyarság legjelentősebb politikai képviselője – a román politikai rendszerben pártként nyilvánul meg. A törvényhozásban képviseli a kisebbségi magyar érdekeket, gyakran kormánykoalíció részese. Nemzetközi szinten is pártként jelenik meg, amennyiben képviselőit bejuttatja az Európai Parlamentbe, illetve nemzetközi pártszövetség tagja. Ugyanakkor jogi bejegyzése, vagyis a román törvények szerint civil egyesület: az egyesületi törvény alapján jegyezték be, aminek értelmében a civil szférához kellene tartoznia. Ezt az „identitást” bizonyos helyzetekben hivatkozási alapként használja: például amikor a román költségvetésből a kisebbségi nemzeti közösségek számára megítélt pénzügyi eszközöket megkapja, illetve ezeket az alapokat kezeli. De a képlet még ennél is bonyolultabb, ugyanis az RMDSZ 1993-as belső strukturális reformja a szövetséget a romániai magyar közösség önkormányzataként tettelezte, és hosszú éveken át a szervezeti struktúra is az önkormányzati modell alapján épült fel. Bár ezen a téren történtek változások, maga az idea, a közösségi önkormányzat önminősítés a szervezet dokumentumaiban olykor ma is visszaköszön. Ebben a helyzetben pedig sérül a civil szervezetekkel szembeni alapvető elvárás, hogy nem törekszik a politikai elit helyébe lépni, nem kíván szerepet vállalni az államirányítás feladatában – hiszen az RMDSZ évtizedek óta kormányzati tényező Romániában.

Kisebbségi alapdilemma: ki a civil és kivel szemben kell a közösségi érdekeket képviselni? Vannak szerzők, akik a kisebbségi civil szervezetek hármasságáról beszélnek: a támogatásokat illetően függnek a magyar közösség politikai képviselőjétől (RMDSZ), függőségben vannak a román kormányzati szervekkel szemben, illetve a harmadik függőség és egyben lehetőség az anyaország kormányzati szerveivel szemben alakul ki.

Duray Miklós egy 2015-ös budapesti konferencián tartott előadásában (*Civil szervezetek kisebbségi létben*) arról beszélt, hogy a kisebbség csak kisebbség–többség viszonylatban értelmezhető (Duray 2015). Ha a „kisebbség” tartja magát kisebbségnek, eleve alárendeli létét a többség akaratának, ha a „többség” tekinti őt annak, eleve hátrányos helyzetbe hozza, mert kizárja őt az egyenrangú életből. Kisebbségnek nevezni egy kulturálisan, nyelvileg, történelmileg meghatározható népcsoportot, közösséget csak aritmetikai szempontból lehet. Ez a civil társadalom értékrendje szempontjából elfogadhatatlan. A kisebbségnek nevezett társadalmi csoportot közösségként kell kezelni, lélekszámától függetlenül. Ez a civil vagy polgári egyenrangúság (nem egyenjogúság!) első számú alapelve ebben a kérdésben. De mivel a kisebbség kifejezés ma létező és bevett fogalom, engedményt tesz, ha ezt kizárólag a közösség (népcsoport,

nemzetrészt) lélekszámára vonatkoztatják, és nem a közügyekkel kapcsolatos döntéshozatalból való kizártságára, mint ahogy az történik világszerte.

Losonczi Alpár egy dolgozatában a hegemonisztikus állam törekvéseire utal (Losonczi 1994). A nemzeti demokrácia, a többpártrendszer és a nemzetállam együttélése a többségi etnikumokat részesíti előnyben, s a polgári jogokra való hivatkozás ellenére is (mint például Szerbiában) a többségi etnikumnak mint a jogok őseredeti birtoklójának és hordozójának, a mindenkori faktikus többségnek biztosít kollektív jogokat. Ha a kisebbség számára nem biztosítanak kollektív jogokat, akkor marad a status quo, az a helyzet, hogy a fennálló helyzettel szemben pozicionálja magát. Losonczi felteszi a kérdést, hogy lehetséges-e a demokratikus akaratképzés közegeinek létrehozása, amennyiben az esetleges „színhelyek” alárendelődnek egy nemzetállami, „strukturális” hatalomnak, mely a kulturális, politikai és gazdasági források egyenlőtlen elosztását gerjeszti? Ebben az esetben milyen szerepet tölthet be az esetleges kisebbségi civil társadalom? Mennyire pluralizálható a társadalom egy szűkre szabott nemzetállami térben? Továbbá vannak-e a vajdasági magyarság körében olyan szociokulturális erőforrások, amelyek előremozdíthatják a kisebbségi civil intézmények kialakulását? És utal a kisebbségi elitek kérdésére.

Érdemes utalni egy különben komoly romániai elemzésre a civil társadalom helyzetéről. A *Dialogue for Civil Society. Report on the state of civil society in Romania, 2005*-ben készített tanulmány nemzetközi (CIVICUS) felkérésre készült. A 100 oldalas meghaladó átfogó elemzésben nincs szó nemzeti kisebbségekről – pedig volt magyar tagja a szerzői gárdának.

A civil társadalommal foglalkozó kortárs irodalmat John Keane három csoportba sorolja (Keane 2004. 38.) .Az első csoportba tartozó szövegekben a civil társadalom a társadalmi-politikai erők és az intézmények közötti összefüggések értelmezési keretként jelenik meg. A második csoportba sorolja a pragmatikus szerzőket, akik számára a civil társadalom mindenekelőtt irányelv és akcióterv, a jó társadalmi berendezkedés eszköze. Keane ide sorol olyan klasszikusokat, mint Thomas Hobbes, Edmund Burke és Tom Paine, mai képviselői között említi Guillermo O'Donnellt, Ernest Gellnert, Karl Poppert, Juan Linzet és Alfred Stepan. A harmadik irányzat képviselői megkérdőjelezik a pragmatizmus erkölcsi felsőbbbségét, és (John Keane, Robert Putnam, Richard Rorty és Adam Seligman) azt igyekeznek igazolni, hogy a civil társadalom a demokrácia szükséges feltétele. Van, aki külön kategóriaként tartja számon azokat a szerzőket (pl. Jeffrey Alexander, Ralf Dahrendorf), akik szerint a civil társadalom a szolidaritás, az egymásra való kölcsönös reagálás szférája (Vercseg 2004. 6.).

Három, illetve négy irányzat, értelmezés. Kérdés, ezek közül hova tartozik, melyikbe sorolható a kisebbségi civil társadalom. A válaszkeresés további kérdéseket indukál a civilek és hatalom viszonyát illetően, hiszen a megjelenő etnikai dimenzió és ennek lehatárolási nehézségei alig képezik elemzések tárgyát.

Ha vesszük a(z immár) klasszikus értelmezést, miszerint a civil szerveződések a demokrácia iskolái, akkor a civil szerepvállalás gyakran idézett dimenziói: felelősek vagyunk szűkebb-tágabb környezetünkért; együttműködés erősítése; szolidaritás gyakorlása; szabadidő hasznos eltöltése; valahová tartozás tudata; hasznosság érzése. Ezen szempontok egyike sem utal kimondottan kisebbségi léthelyzetre, amikor olyan sajátos kérdésekkel kell számolni, mint kisebbségek politikai önmeghatározása, többség(i hatalom) és a kisebbségi közösség közötti

viszony, az identitásválasztás szabadsága (Bíró 1995), a kisebbségi közösségépítés (Szarka 2004).

Érvényes viszont, hogy a civil társadalom felszabadít az állami ellenőrzés nyomása alól, ugyanis a civil társadalom felfogható szolidaritásszféraként, amelyben megfogalmazódik és megnyilvánul egy önmagát reprezentáló közösség. Amennyiben ez a szolidaritásközösség létezik, kifejeződik a (közvéleményben), saját kulturális kódokkal és narratívákkal rendelkezik, sajátos intézményi formákat ölt, és történelmileg elkülöníthető interakcionális gyakorlatokban mutatkozik meg, mint az egyenlőség, a kritika és a tisztelet.

Lévén, hogy a civil társadalom értelmezéseit Kelet-Közép-Európában mindmáig áthatják az egykori diktatúrák örökségei, vagyis fő jellemzőként a tagadást, a hatalommal való szembenállást említhetjük, napjaink kisebbségi közösségei számára is létező problematikával állunk szemben. Hiszen a térség procedurálisan demokratikusnak nevezhető rendszerei nem kerestek és nem találtak választ a kisebbségek demokratikus integrációjára. Romániában a hatalom magának vindikálja a jogot, hogy a kisebbségek helyzetéről a végső, nemzetközileg is érvényes véleményt kimondja – a kisebbségek megkérdése nélkül. Marad az „egységes” nemzettel szembeni kisebbségi ellenállás, ami kiterjedhet helyi/regionális társadalmi kérdésekre, modernizációs elmaradottságra, tradicionális szerepre, a kultúra, a nyelv és a vallás veszélyeztetettségére, főleg olyan esetekben, amikor a nyelv (a vallás) a többségtől való különbözőség jelképe. Elfogadott tétel, hogy a kisebbség „alkalmazkodása”, változási-asszimilációs hajlandósága sosem lehet teljes, nem kerülheti el az enyhébb normasértést. S mivel a kultúrák, akármilyen zártak is, sosem statikus egységek, átélhetik, hogy többségi, hatalmi oldalról nap mint nap fenyegetést vagy büntetést kapnak. A hagyományok és a különböző kultúrák együttélése, kölcsönös elismerése talán kialakíthat olyan helyzetet az egyes országok szintjén vagy regionálisan, ahol az együttélés működik – de ehhez mindkét oldalon tudatos szerepértelmezésre és -vállalásra van szükség.

Alain Touraine szerint, aki az elsők között ismerte fel az új világhelyzet és a civil szféra kapcsolatát, a posztindusztriális társadalomban új társadalmi paradigma alakul ki, amikor a társadalmi élet köztes szereplői válnak alkotó tényezővé (Touraine 1969). A civil társadalom ilyen felfogása ideológiai alapot nyújt a legfejlettebb országok irányította világrend fenntartásához. Ezzel ellentétben áll az alulról szerveződő civil mozgalom, amelynek legfőbb célja az önvédelem, az emberi élet alapvető feltételeinek (élelem, biztonság, élhető környezet, kultúra) biztosítása. A társadalom tagjainak önkéntes mozgalma ezzel a mindenkori államhatalom kötelességét látja el/vállalja át, amennyiben az állam ezt nem teljesíti.

Amennyiben a helyi dimenzió felől, „alulról” közelítünk a megfogalmazott kérdéshez, több fogódzót találunk. A helyi társadalom alakításában és strukturálásában komoly szerepet vállalhatnak a kisebbségi civil szervezetek. Ennek fokmérői és választható módozatai a következők: 1. Mekkora a közvetlen befolyásuk a helyi közhatalomra, a döntésekre? 2. Mennyire hatékonyak a partnerség intézményei (szerződések, delegálások, fórumok, civil referensek, közös fellépések, kölcsönös támogatások stb.)? Ez utóbbi vonatkozhat a kisebbségi civil szervezetekre, és jelenthet szerződéses kapcsolatokat, feladatátvállalást és ennek megfelelő finanszírozást. Ez utóbbi, politológiai szempontból, a helyi köz-

politikában (local policy) való szerepvállalásként értelmezhető (Brachinger 2005).

Összefoglalva: kisebbségben általában, de főleg szövetségben a civil szervezetek nem tagolódnak a társadalmakra jellemző hármas rendszerbe, ugyanakkor a politikai-gazdasági-civil szerepvállalás között kialakuló(ult) összefonódások a civilitás lényegét kérdőjelezzik meg (Bodó 2002). Miközben tagadhatatlan, hogy a civilek közösséget szolgálnak, részt vállalnak a helyi közpolitika feladataiból. A kisebbségi civil társadalom esetében is a kijelölhető főbb szerepek a következők: a közszféra és a magánszféra közötti közvetítés, a társadalmi kontroll biztosítása (helyi szinten), társadalmi-szakmai csoportok érdekeinek képviselése, a társadalom önszerveződési igényeinek megfelelően a (helyi) közjó szolgálata.

Erdélyi magyar civil szféra

■ Jó ideje, mintegy két évtizede fogalmazódott meg a romániai magyar civil szférát illetően a dilemma, hogy beszélhetünk-e autentikus, céljait és feladatait világosan artikuláló és azokat következetesen kivitelező romániai magyar civil társadalomról (Bodó 2002). A kérdés köré vita is szerveződött annak idején, és a nemleges választ adók a kisebbségi magyar civil társadalom ellenőrző funkciójának a hiányával indokolták álláspontjukat. A kisebbségi civil szféra, amennyiben kizárólag a saját közössége felé fordul, lemond arról, hogy a kormány és általában a központi politika felé üzeneteket fogalmazzon meg, akkor – bár tételesen nem mondja ki – éppen az általános ellenőrző funkció nemlétét igazolja vissza.

A kisebbségi civil tehát saját akaratából és önnön erőforrásaira támaszkodva közösséget szolgál. Teszi ezt azért, mert a közösséghez tartozás az egyik alapvető emberi igény: a közösséghez tartozó ember védelmet talál, és biztonságban érzi magát, gondjait, problémáit könnyebben képes orvosolni, a csoportban önkifejezése, identitása az általa vállalt értékek mentén mutatkozik meg. Továbbá erősödik társai által, s nem utolsósorban idejét is a számára legkedvezőbb módon töltheti el. Ezért a civil társat keres: társul olyanokkal, akik hasonló módon viszonyulnak a közösséghez, akikkel értékrendjük hasonló.

Kisebbségi civil szféra létezik, de kialakulásának folyamata eltér a civil társadalom megjelenésének folyamatától. A kisebbségi civil szerveződések alakulási folyamata egy általános felezmélés strukturális tárgyasulása és mozgalommá állandósulása. A folyamatnak megvannak a hely- és időfüggő sajátosságai, s ebben meghatározó, hogy az elitek milyen hagyomány-értelmezéseket jelenítenek meg, illetve miként viszonyulnak a társadalomfejlődés alapvető kérdéseire. Ugyanakkor maga a folyamat nem választható el a civil társadalomról és a civil szféra helyzetéről szóló, időben a jelzett tényezők függvényében hangsúlyeltolódásokat mutató diskurzustól.

A kisebbségi társadalom intézményrendszerének modellálására eddig csak kísérletek történtek. Kiss Tamás szerint a modellálás útjában ugyanis több komoly nehézség áll. „Ezek között az első helyen áll a kisebbségi intézményrendszer behatárolásának kérdése, a kisebbségi és többségi intézmények megkülönböztetése. Így például a tagság nemzetisége vagy nyelvhasználata alapján nem tehető egyértelmű különbség magyar és román intézmények között, hisz a teljesen magyar és teljesen román nyelven működő intézmények szélső helyzetei mellett a nyelvhasználat kisebb-nagyobb mértékben keveredhet is, vagy idősza-

kosan változó is lehet. Az intézmények céljainak etnikai vonatkozása (azaz az intézmény deklarált céljai szerint erdélyi magyar »ügyet« szolgál-e vagy nem) az etnikai besoroláshoz látszólag egyértelműen használható változót képez, ám ezzel kapcsolatban is problémák merülnek fel” (Kiss 2010. 140.).

A kisebbségi civil szervezetek létrejötte sok esetben hiányzó közösségi funkciókra adott válaszként értelmezendő. Kisebbségi kontextusban nem valósul meg a köz- és a magánszféra dichotóm szétválasztása. Ezért érthetünk egyet Fábíán Ernővel, aki szerint a kisebbség civil szféra „kényszerűségből alakul és elkerülhetetlenül beszűkített, éppúgy nem lehet teljes értékű, mint a kisebbségi lét” (Fábíán 1993. 5.). A gondolatot Papp Z. Attila viszi tovább, és állítása nehezen vitatható: „a kisebbségi civil társadalom szükséges rossz: szükséges, mert a kisebbség tagjai itt szabadnak érezhetik magukat, ellenben rossz, mert beszűkítő jellegű. A civil társadalom eszméje itt a kisebbségi közösséget jelenti” (Papp Z. 2000).

Kisebbségi léthelyzetben mindenekelőtt arra volna szükség, hogy világosan, az összes szereplő bevonásával megtörténjen a vállalt/vállalható szerepek felmérése és szervezeti visszaigazolása. Ugyanis ha egy civil szervezet tudományos feladatot vállal, akkor az önkéntesség kérdése az elindulás mozzanatán túl átértékelődik: a vállalt feladat közfeladat, amelyet mindenkoron állami/költségvetési támogatással végeznek, vagyis a civil önkéntesség mellé a biztonságos működés érdekében hozzáadandók további szempontok, illetve feltételek: a működés folytonossága, biztonsága, a tudományos életre jellemző minőségbiztosítási eljárások érvényesítése, és a sor folytatható.

Az a civil világ, amely szolgálat, állami/közösségi feladatokat vállal át és lát el, az szinte bizonyosan nem fog a civil alapértékek kérdésével foglalkozni. A kisebbségi civil szféra kettős értelemben is kiszolgáltatott. Kiszolgáltatott az elérhető források vonatkozásában, illetve abban az értelemben is, hogy a civil önkormányzatiság eszméjét milyen relációban értelmezzék és képviseljék. Az első kérdés lényege: ha a civilek „feladatátvállalók”, akkor természetesen elvárják, hogy az átvállalt feladatokra valamilyen hatalmi struktúra pénzt biztosítson. Ez lehet az állam, amelynek polgárait szolgálják a vonatkozó programok, s ha ez nem történik meg, lehet az anyaország, amely a kulturális nemzet eszméjének jegyében felelősséget érez és vállal a kiszakadt nemzettársaként és közösségeiért. Szóba jöhet egy harmadik tényező is, és pedig a vonatkozó kisebbség politikai képviselete, amely az államtól jövő pénzek vonatkozásában átirányító-továbbító szerepet játszik, s ilyenként a pénzek elosztásában a szerepe az államénál fontosabb lehet.

Erdélyben egy ideje keveset foglalkozunk a civil építkezés kérdésével. Ez nem jelenti azt, hogy elégedettek lehetünk. Legalább fél évtizede látjuk, hogy menet közben valami megcsuklott, a civil társadalom hajója valahol léket kapott. Elindult egyfajta szétfejlődés az erdélyi civil világban. A konkrét szerepet vállaló, nemzetek esetében állami intézményekhez rendelt közösségi feladatköröket teljesítő szervezeteink – Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület (EMKE), Erdélyi Magyar Műszaki Társaság (EMT), Kriza János Néprajzi Társaság, Romániai Magyar Közgazdász Társaság és a sor folytatható – esetében folyamatos és egyre szakmaibb feladatvégrzésről beszélhetünk. A másik oldalon, a kulturális-társadalmi végeken, kisebb központokban és faluhelyen a civil szervezeti tevékenység egyre nehezebb, rapszodikus, le-leáll. Egyre több az alvó szervezet. Nem működnek (jól) a civil ernyőszervezetek, az általános civil képviselet ügye is sok kérdés megfogalmazására ad alkalmat. Bár

szó van az általános ernyőszervezetek – Erdélyi Magyar Civil Szervezetekért Alapítvány (időközben megszűnt), illetve a Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetsége – forrásközpontként történő működéséről, ez inkább elvárás, mint létező gyakorlat.

Több esetben is (Papp Z. Attila, Kiss Tamás idézett munkáiban) előfordul a civil szférát illető folyamatok korszakolása. Az utóbbi években komoly változások észlelhetők a civil mozgalomban, ezért részben új korszakolást vázolok fel. A korszakhatárok nem élesek, viszont a jelenségek hangsúlyosan másak, tehát váltásról kell beszélni.

Kezdeti időszak: 1990–1995 között – nagy szervezetalapítási kedv, fő hangsúly a kultúra és az oktatás kérdésein, identitás megőrzése, védelme.

Átmeneti időszak: 1996–1998 között – változások a romániai helyhatóságokat illetően, új helyi költségvetési törvény, a helyi közösségekkel kapcsolatos feladatok részben átadhatók civil szervezeteknek. Helyi szerepek letisztulása és feladatmegosztás. Elindul a civilek támogatása helyhatósági forrásokból.

Ösztönzési időszak: 1999–2002 között – az RMDSZ több megyében, mindenekelőtt szörványmegyékben szervezetek létrehozatalát segíti ott, ahol helyi szinten veszélyben vannak a magyarság intézményei, elsősorban az iskola. A korszak végén a civil szféra érzi erejét, komoly szerepet kíván magának nemcsak a közösségi feladatok teljesítésében, de a döntések meghozatalába is bele kíván szólni.

Stagnálási időszak: 2003–2010 között – alakulnak új szervezetek, de kevesebb. Az RMDSZ és a civilek közötti kapcsolat megromlik, nincs közös elképzelés a szféra jövőjét, prioritásait illetően. Változik a támogatási politika, a magyar kormányzati forrásokról a hangsúly áttevődik a romániai központi pénzekre, illetve a helyi, önkormányzati forrásokra. Elindul a civil szféra szétfejlődése: az RMDSZ-párti szervezetek támogatása biztonságosnak mondható, a civil függetlenség képviselői panaszkodnak a forráselosztásra. És elindul egy vezetőkötési folyamat is. Húsz évvel a diktatúra bukása után az első generáció kezd kiöregedni, elérkezik az idő arra, hogy átadják a stafétát. Sok esetben erre nincs lehetőség, hiszen sok az „egy személyes” szervezet, ahol a vezető kiesése a tevékenység leállításával egyenértékű. Ez esetekben beszélünk alvó szervezetekről, amikor a szervezet csak jogilag él.

Mozgalmi időszak: 2010-től kezdődően. Civil ébredésről, új szerepértelmezésről is beszélhetünk. Ugyanis 2000-ben, a nagybányai cián-katasztrófa idején a magyar civilek némák maradtak, semmilyen civil reakció nem történt, kivéve a nemzetközi szervezetek fellépését. Amikor viszont a Verespatak közelében levő aranytartalék ciános módszerrel történő kitermelésének kérdése a 2000-es évek végén élesbe fordult, és a bányászatot kezdeményező cég beszerzett több szükséges engedélyt, akkor a civilek megmozdultak. A civilek fellépése meghatározó volt abban, hogy a projektet sikerült leállítani. Magyar vonatkozásban ekkor, 2011-ben jelenik meg az *Igen, tessék!* mozgalom Kolozsvárt, amelynek egyik fontos célja a tudatos magyar nyelvhasználat elősegítése. Korábban a nyelvi jogokkal kapcsolatos kérdéseket a civilek a politika területéhez tartozónak tekintették. Ugyanebben a regiszterben működik a szintén kolozsvári *Musai-Muszáj* mozgalom, amely közéleti kérdésekben nyilvánul meg határozottan és következetesen, ezek egyike a kolozsvári többnyelvű helységnévtábla. Ha ide vesszük a marosvásárhelyi *Civil Elkötelezettség Mozgalmat* (CEMO) is, akkor látható, hogy új jelenségről kell beszélni. Továbbá a Székely Nemzeti Tanács mellett működő *Sculitas Egyesület* is több esetben peres úton keresi igazát.

Visszatérő kérdés az erdélyi/romániai magyar civil szférát illetően, hogy hány civil szervezet létezik. Kötő József, az EMKE elnöke 1999-ben közölte, hogy 1432 önálló jogi személyiségként bejegyzett szerveződést tartanak nyilván. 2000 körül más forrásból is előbukkan az 1500-as adat. Az Erdélyi Magyar Civil Szervezetekért Alapítvány, amely éveken át a Civil Fórumok szervezője volt, elnöke (Egri István) révén a 2000 szervezetre vonatkozó számot valószínűsítette. Az adatot igazoló elérhető adatbázisról nincs tudomásom. Sokatmondó, hogy 2009-es kutatásában Kiss Tamás alig 1200 szervezetről rendelkezett adatokkal. 2015 óta a Magyar Civil Szervezetek Erdélyi Szövetsége (MCSZESZ) módszereken, megyénként végzi a civil szervezetek jegyzékbe vételét. 2018 nyarán a nyilvántartott szervezetek száma meghaladja a 2200-at. Ez azt jelenti, hogy a romániai magyar civil szféra szervezetsűrűsége jelentős mértékben alatta van a romániai értéknek.

A civil társadalom kisebbségi feltételek között nemcsak a szervezetek által léteznek, hanem a közösségi mentalitás szintjén is. Az önépítő falusi kisközösségektől kezdve, a lakóköznyezet megszépítésére létrejött informális vagy társasházi közösségeken keresztül az árvízkárosultak önkéntes megsegítéséig még sok mindent beleérthetünk. A civil társadalom létének erősségét tehát csak óvatosan szabad a hivatalosan bejegyzett nem kormányzati szervezetek számával mérni. A kisebbségi civil szerepe, igen sok civil önértelmezésében, a nemzetben való megmaradás szolgálata, s ez fontosabb számadatoknál meg elvont eszmei tartalmaknál.

■ IRODALOM

- A. Gergely András: *Kisebbségben: a „civil társadalom” másképp közelítése*. 2017. <http://www.maszol.ro/index.php/kisebbségben/83580-kisebbségben-a-civil-társadalom-maskepp-kozelitese> (2018.09.05.)
- Anheier, Helmut–Glasius, Marlies: *Globális Civil Társadalom I–II.*, Mary Kaldor (szerk.). Typotex, Bp., 2004.
- Beck, Ulrich: *The Brave New World of Work*. Polity Press, Cambridge, 2000.
- Benedek Gabriella–Scsaurszki Tamás: *Mi és ők? A civil szervezetek és az állam kapcsolata Magyarországon*. The Sasakawa Peace Foundation, 2008.
- Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Osiris–Századvég. Pro Minoritate Könyvek. Bp., 1995.
- Bodó Barna: *Civil önépítkezés*. Magyar Kisebbség 2002. (25) 3. sz.
- Uő: *Civil szerepek és a kisebbségi lét*. In: Fricz Tamás et al. (ed./szerk.): *Civilitika*. Méry Ratio, Bp., 2016. 159–186.
- Brachinger Tamás: *Civilek és a politikai hatalom*. *Civil Szemle* 2005. 1. 45–59.
- Brubaker, Rogers: *Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában*. REGIO 21006. 3. 3–29.
- Carson, Emmett D.: *Public Expectations and Nonprofit Sector Realities: A Growing Divide with Disastrous Consequences*. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 2002. no. 3. pp. 429–436.
- CiSoNet “Towards a European Civil Society (CiSoNet)” Wissenschaftszentrum Berlin Project, 2002–2004.
- Dialogue for Civil Society*. Report on the state of civil society in Romania, 2005. An international action-research project coordinated by CIVICUS. Bucharest.
- Diamond, Larry: *Developing Democracy, Toward Consolidation*. The John Hopkins University Press. Baltimore, 1999.
- Diamond, Larry: *The Spirit of Democracy*. New York, 2008.
- Duray Miklós: *Civil szervezetek kisebbségi létben*. Konferencia-előadás. Bp., 2015. <https://felvidek.ma/2015/05/duray-miklos-civil-szervezetek-kisebbségi-létben/> (2018.09.01.)
- Edwards, Michael: *Why social transformation is not a job for the market?* Open Democracy 26 January 2010. <http://www.opendemocracy.net/openeconomy/michael-edwards/whysocial-transformation-is-not-job-for-market>
- Fábián Ernő: *Az autonóm társadalomszerveződés előzményei*. Meditáció a civil társadalomról Erdélyben 2. *A Hét* 1993. 25.
- Fukuyama, Francis: *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Free Press, London, 1996.
- Uő.: *Nagy szétbomlás*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2000
- Uő.: *The Future of History*. Foreign Affairs January/February 2012.
- Giddens, Anthony: *Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives*. Profile Books, London, 1999.
- De Schutter, Helder (ed.): *Global Democracy and Exclusion*. Chichester: Wiley–Blackwell.
- Kákai László: *Civil társadalom: van-e visszaút a polgári civil társadalom felé?* Politikatudományi Szemle 2010. 1. 158–164.
- Keane, John: *A civil társadalom: régi képzetek, új látomások*. Typotex. Bp., 2004.

- Kiss Dénes: *Az erdélyi magyar civil szféráról*. *Civil Szemle* 2010. 3. 139–154.
- Little, Adrian: *A civil társadalom újragondolása*. A radikális politika és a meg nem fizetett tevékenységek elismertetése. 2002. http://www.eszmelet.hu/adrian_little-a-civil-tarsadalom-ujragondolasa-a-radikalis/ (2018.09.01.)
- Losonczi Alpar: *A vajdasági magyar kisebbség és a civil társadalom viszonylatának kérdéséhez*. 1994. http://adattar.vmmi.org/cikkek/4491/letunk_1994.1-2_05_losonczi_alpar.pdf (2018.09.01.)
- Miszlivetz Ferenc: *A demokrácia és a civil társadalom átalakulása a globális térben*. *Civil Szemle* 2012. 1. 63–82.
- Papp Z. Attila: *A civil társadalom eszméje a romániai sajtónyilvánosságban*. *REGIO* 2000. 3. sz. 179–218.
- Putnam, Robert: *Making Democracy Work: Civil Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, 1993.
- Uő: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster, New York, 2000.
- Reich, Robert: *Supercapitalism: The Transformation of Business, Democracy and Everyday Life*. New York: Knopf, 2008.
- Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Lucidus, Bp., 2004.
- Tinnevelt, Ronald; De Schutter, Helder: *Introduction: Global Democracy and Exclusion*. *Metaphilosophy* 40 (1):1–7 (2009)
- Tomka Miklós: *Egyház és „civil társadalom”*. *Vigilia* 1998. 5. sz. <https://vigilia.hu/regihonlap/1998/5/9805tom.html> (2018.09.03.)
- Touraine, Alain: *La société postindustrielle*. Paris: Denoël, Paris, 1969.
- Vercseg Ilona: *Közösségfejlesztő leckék kezdőknek és haladóknak*. Közösségfejlesztők Egyesülete, Bp., 2004.

